

MET MINDER GELD OOK MINDER GELUKKIG?

Carlo van Praag

*In: **Betere wereld gelukkiger mensen? Ruut Veenhoven (red.), Swets & Zeitlinger b.v., Lisse, Nederland, 1984, ISBN 90 265 0526 4 pag. 70 - 86 (Hoofdstuk 6)***

De inkomens zijn, vooral voor de beter betaalden, nu al geruime tijd dalende. Desondanks is de tevredenheid met het inkomen in de periode 1977-1981 niet achteruitgegaan, maar zelfs nog iets gestegen. Voor de tevredenheid met het leven als geheel geldt hetzelfde. In deze bijdrage wordt nagegaan hoe zulks valt te verklaren. Daarbij blijken vooral de maatstaven, die individuen hanteren bij de waardering van hun inkomen (hun referentiekader) een bruikbare benadering op te leveren. Met behulp hiervan kan niet alleen aannemelijk worden gemaakt dat de inkomensachteruitgang maar beperkte gevolgen heeft voor de satisfactie; ook de reacties van de verschillende inkomensgroepen op de nivellering laten zich beter begrijpen.

De beschouwing wordt voorafgegaan door enkele opmerkingen over de relatie tussen levensomstandigheden en tevredenheid in het algemeen. Dan volgt de hoofdschotel, die dus gevormd wordt door de relatie tussen inkomensontwikkeling en inkomenssatisfactie. Tenslotte wordt kort ingegaan op de inkomenssatisfactie van enkele bijzondere groepen.

Het verband tussen de hoogte van het inkomen en de tevredenheid daarmee is hier bezien aan de hand van enkele nationale surveys. Het stuk is 'vanuit het materiaal' geschreven en is daarmee gebonden aan een landelijk waarnemingsniveau. Op het niveau van de kleinere groep en met behulp van meer op individuele toegespitste variabelen zou wellicht een betere verklaring van inkomenssatisfactie bereikt zijn. Dit lag echter niet in de opzet. Vooral over het referentiekader verschaffen de gebruikte surveys nauwelijks informatie. Op dit punt wordt dan ook volstaan met globale, maar daarbij toch wellicht niet onaannemelijke, veronderstellingen.

1 Levensomstandigheden en tevredenheid

Uit een aantal Amerikaanse onderzoeken van het laatste decennium is gebleken dat de tevredenheid met het bestaan maar nauwelijks wordt beïnvloed door de omstandigheden, waaronder mensen leven. Een bevestiging van deze resultaten werd gevonden in Nederlands surveymateriaal, bewerkt door Pommer en Van Praag (1978:46 e.v.). Verschillen in satisfactie met het leven van de 3100 respondenten, die het onderzoek telde, konden in een regressievergelijking voor een belangrijk deel (bijna 50 procent) 'verklaard' worden. Hiervan kon echter nog geen vijfde deel (van de totale variantie 10 procent) deel) op rekening worden geschreven van 25 levensomstandigheden, waaronder 'inkomen', 'bezit', 'diverse kenmerken van de woonsituatie', 'gezondheidstoestand', 'sociale contacten' en de aard van de 'vrijtijdsbesteding'. De rest van de 'verkleerde' verschillen in levenssatisfactie kon worden toegeschreven aan persoonlijkheidskenmerken van de respondent en voorts (voor een zeer groot deel) aan een factor, die in het onderzoek 'algemene tevredenheid' wordt genoemd en die een belangrijke rol blijkt te spelen in de satisfactie met van alles en nog wat. Een herhaling van het onderzoek op materiaal van het leefsituatie-survey 1980 biedt dezelfde resultaten.

Nu is dit geen reden om het verband tussen levenssatisfactie en levensomstandigheden verder maar te verwaarlozen. Ten eerste is de 10 procent die de levensomstandigheden in de satisfactie-variantie bijdragen niet onbeduidend. Ten tweede zijn levensomstandigheden van niet-materiële aard, i.c. de kwaliteit van bepaalde relaties moeilijk objectief te indiceren (zie ook Veenhoven, hoofdstuk 4), maar wel van betekenis voor de satisfactie. Ten derde kan aan de factor algemene satisfactie weinig sociaal of psychologisch betekenisvolle inhoud worden gegeven. Voor een deel is hij een artefact van de methode, voor welke visie pleit, dat hij sterk afhankelijk blijkt te zijn van de vorm van vragen, waarop hij berust. Het is hier echter niet de plaats om op de technische merites van deze factor in te gaan. Voor een vervolg van de beschouwing is slechts van belang, dat de lezer zich realiseert, dat levenssatisfactie maar tot op zekere hoogte door levensomstandigheden wordt bepaald en dat persoonlijkheidskenmerken een belangrijke rol spelen. Een zekere reserve moet op dit punt wel worden gemaakt: de conclusie geldt binnen de grenzen van het bestaan in een welvaartsstaat als de onze en binnen het kader van de moment-opname, die een survey biedt.

Het feit dat de levenssatisfactie, zo persoonlijkheidsgebonden is, zal echter ook tot op grote hoogte de veranderingen in satisfactie in de tijd beperken. De vraag naar tevredenheid is een weinig kritisch en traag uitslaand instrument voor een beleid dat zich inspant voor verbetering van 's mensen omstandigheden. Dat zal in het vervolg van deze beschouwing ook nog blijken.

Onderdeomstandigheden, die levenssatisfactie beïnvloeden, is inkomen één van de belangrijkste. Van de genoemde 10 procent variantie-verklaring in de levenssatisfactie, die toegeschreven kon worden aan levensomstandigheden, kwam de helft voor rekening van inkomen (netto-inkomen van het huishouden, waarvan respondent deel uitmaakt, Leefsituatiesurvey 1980). De correlatie-coëfficiënt tussen levenssatisfactie en inkomen was +.23. In meer aanschouwelijke vorm: van degenen met een laag inkomen was 31 procent erg tevreden met het leven, bij de middeninkomens was dit 45 procent, bij de hogere inkomens 51 procent. Een vrij groot verschil bestond in dit opzicht ook tussen personen, opgenomen in het arbeidsproces en uitkeringstrekkers. Van de eerste groep had 46 procent een grote levenssatisfactie, van de tweede slechts 29 procent.

Soortgelijke verschillen in levenssatisfactie bestaan tussen groepen die verschillen naar opleidings- en beroepsniveau. Al deze levensomstandigheden hangen natuurlijk onderling samen en vertegenwoordigen niet alleen de materiële welstand, maar ook de arbeidsomstandigheden, het sociaal prestige en het gevoel van eigenwaarde van mensen.

Sommigen zien levenssatisfactie als de som van een aantal deel-satisfacties, d.w.z. als de som van de oordelen, die een individu velt over de verschillende terreinen des levens, zoals welstand, werk, recreatie en relaties met anderen. Volgens anderen wordt er helemaal niet gesommeerd en bestaat het eindoordeel (de levenssatisfactie, het geluk), al vóór de inventarisatie van de levensomstandigheden. De persoonlijkheid van het individu speelt hierbij de doorslaggevende rol en zet zijn stempel zowel op het totale oordeel over het leven als op de verschillende deelsatisfacties. Door Pommer en Van Praag (1978:43/45) worden hiervoor argumenten aangevoerd. Welke ook de dominerende richting van de causaliteit (het is in zo'n geval altijd verleidelijk te veronderstellen dat zij in beide richtingen optreedt en daarbij schema's vol met dubbelgepunte pijlen te tekenen), het zal in elk geval aannemelijk zijn, dat de relatie tussen specifieke omstandigheden en de tevredenheid met die omstandigheden (de deelsatisfactie

du) een meer directe en sterkere relatie is dan die tussen specifieke omstandigheden en totale levenssatisfactie. En inderdaad zien we dat een deelsatisfactie als 'tevredenheid met financiële en maatschappelijke positie', zoals die uit het leefsituatie-survey bekend is, sterker samenhangt met de feitelijke maatschappelijke positie dan eerder werd getoond voor levenssatisfactie. Van de lage inkomensgroepen had slechts 20 procent een grote satisfactie met financiële en maatschappelijke positie, van de middengroep 35 procent, van de hogere 56 procent. De variatie-breedte was hier dus groter dan bij de hierboven genoemde vraag naar levenssatisfactie. Hoe concreter de vraag, hoe sterker de objectieve omstandigheden zich in het antwoord manifesteren. Bij wijze van technische adstructie: de totaal verklaarde variantie in specifieke tevredenheid met financiële en maatschappelijke positie kon voor meer dan een derde deel op rekening van een vijftal objectieve financiële en maatschappelijke omstandigheden worden geschreven, terwijl van de totaal verklaarde variantie in levenssatisfactie voor slechts een vijfde deel van 25 levensomstandigheden kon worden toegewezen.

2 Minder inkomen, maar niet minder tevreden

Gewapend met deze kennis, verwachten we, dat de algemene inkomensachteruitgang, waarover we in de afgelopen periode getuige zijn geweest, zich toch wel enigermate zal hebben geuit in een dalende satisfactie. Dit als we voor het gemak even veronderstellen, dat welvaartsverschillen, die mensen in de tijd ondergaan, zich op dezelfde wijze uiteten als welvaartsverschillen tussen mensen op één tijdstip. De dalende welvaart is een feit en treft de gehele bevolking. Zie [tabel 1](#).

In het jaar 1980 zet de teruggang, ook voor de lagere inkomens, in. Van afnemende levenssatisfactie in deze periode is echter geen sprake. Zie [tabel 2](#). Dezelfde conclusie geldt voor de tevredenheid met financiële en maatschappelijke positie. Ter vergelijking is ook nog een 'niet-conjuncturele' deelsatisfactie toegevoegd, namelijk de tevredenheid met vrienden en kennissen.

De ontwikkeling is tegengesteld aan de verwachtingen. Tevredenheid met inkomen neemt de laatste jaren iets toe; ook die met het leven in het algemeen. De stijging in tevredenheid is, bij de gebruikte steekproefaantallen, significant, en doet zich niet slechts voor in termen van percentages respondenten met hoge satisfactie, maar ook in termen van gemiddeld aantal punten op de tevredenheidsschaal. Hoe kan de discrepantie tussen ontwikkelingen in de feitelijke situatie en in de tevredenheid daarmee verklaard worden? De volgende mogelijkheden dienen zich aan.

Leeftijdseffect? Het zou kunnen zijn, dat de demografische samenstelling van de populatie zich in deze tijdsspanne heeft gewijzigd en dat er sprake is van leeftijds- of generatie-effecten. De stijging van levenssatisfactie en van de satisfactie met financiële en maatschappelijke positie doet zich echter bij drie van de vier beschouwde leeftijdscategorieën voor. Slechts de bejaarden tonen een dalende satisfactie. Aangezien het aandeel van de bejaarden in de totale bevolking is toegenomen en zij dus een dempende invloed op de tevredenheidsontwikkeling hebben, blijven de resultaten na demografische correctie, meer dan overeind. De verklaring moet dus in andere richting gezocht worden. ([tabel 3](#))

Onbekend met welvaartsdaling? We zouden ook kunnen denken aan de mate waarin de feitelijke ontwikkeling (inkomensdaling) tot de respondenten is doorgedrongen. Het is mogelijk, dat op het moment van de enquête, die in het voorjaar van 1980 plaatsvond, de economische teruggang nog onvoldoende voelbaar was. Enkele resultaten van een ander periodiek survey, genaamd 'Culturele veranderingen' geven echter aan, dat het bewustzijn van de landelijk afnemende welvaart wel degelijk aanwezig is. Zie [tabel 4](#).

Subjectieve karakter van tevredenheid: De verwachting dat de schommelingen in tevredenheid gering zouden zijn, werd, voorafgegaan aan de presentatie van de cijfers, al uitgesproken. Tevredenheid is, door zijn gebondenheid aan het subject, betrekkelijk weinig gevoelig voor variaties in de objectieve situatie. Dit gold althans voor cross-sectionele waarnemingen. Er is geen reden om aan te nemen, dat uitslagen op de tevredenheidsmeter over een zeker tijdsverloop niet eveneens geremd zouden worden door dit soort 'wrijving'.

Aanpassing vergelijkingsmaatstaven: Het feit dat de fluctuaties gering zijn, is ook te verklaren met behulp van sociale vergelijkingstheorieën, die de eerder gegeven verklaring niet in de weg staan. Deze sociale vergelijkingstheorieën hebben als voordeel, dat zij ook de richting van de fluctuaties die, ondanks alles, toch nog in de tevredenheid optreden, voor hun rekening kunnen nemen.

3 **Inkomenswaardering en referentiekader**

In de wijze waarop mensen verondersteld worden tot een oordeel te komen over hun situatie, spelen begrippen als 'adaptatie-niveau', 'aspiratie-niveau', 'referentiegroep' en het gehuldigde 'beloningsprincipe' een belangrijke rol. Deze begrippen worden veelal geplaatst in zgn. 'referentiekader-theorieën'. De voornaamste gedachte daarbij is dat als de feitelijke situatie verandert, corresponderende veranderingen in verwachtingen en aspiraties plaatsvinden, die de neiging hebben de te verwachten ontwikkelingen in satisfactie te neutraliseren.

Verwachtingen en aspiraties stijgen met de toenemende welvaart en de afstand tussen standaard (gevormd door deze verwachtingen en aspiraties) en de feitelijke situatie blijft globaal dezelfde. Easterlin en Duncan hebben in het verleden al laten zien, dat een aanzienlijke stijging van de inkomens in de Verenigde Staten niet leidde tot een stijgende tevredenheid met het inkomen (Easterlin 1973, Duncan 1975).

Het geringe effect van inkomensgroei op de inkomenswaardering werd voor Nederland herhaaldelijk toegelicht door onderzoekers van het Centrum voor Onderzoek van de Publieke Sector van de R.U. te Leiden, onder verwijzing naar de begrippen 'preference drift' en 'reference drift', waarover aanstonds meer.

Behalve deze algemene notie bevatten de referentie-kader- theorieën vele vertakkingen die van toepassing zijn op meer specifieke situaties. Verwachtingen en aspiraties komen niet uit de lucht vallen; zij worden ook niet alleen gevormd op basis van eerdere ervaringen, maar zij zijn tevens ontleend aan de situatie van groepen waarmee men zich vergelijkt. In de keuze van deze referentiegroepen schuilt dan weer een zekere vrijheid en deze kan door het individu ook gebruikt worden om bij zichzelf een toestand van tevredenheid in stand te houden.

De uitkomst van de vergelijking die het individu trekt tussen zijn eigen situatie en die van zijn referentiegroep wordt tenslotte bepaald door zijn opvattingen over billijkheid. Sommigen ervaren iedere inkomensongelijkheid als onbillijk omdat ze van mening zijn dat iedere burger recht heeft op een even groot stuk van de

welvaartsboek. In de literatuur wordt dat het 'equality'-principe genoemd. Anderen gaan er eerder van uit dat verschillen in verhouding moeten staan tot geleverde inspanning (meestal 'equity'-principe genoemd). Alles bij elkaar lijkt het er dus op dat de tevredenheid met een situatie berust op de vergelijking daarvan met enigerlei standaard die gevormd wordt door eigen ervaringen, en de perceptie van soortgelijke situaties in referentiegroepen, waarbij de waardering van het resultaat weer blootstaat aan een normatieve nacorrectie. Aangezien situaties, referentiekader en vergelijkingsnormen allemaal ook nog aan verandering onderhevig zijn, vraagt een goede tevredenheidspredictie tal van specificaties met betrekking tot deze factoren.

Het is hier niet de plaats om grote aantallen hypothesen te onderzoeken of om diep in te gaan op zeer specifieke verschijnselen. Daartoe is het beschikbare empirisch materiaal te karig en het waarnemingsniveau (de Nederlandse bevolking) te hoog. Veel van de theorieën, hierboven genoemd, komen pas tot hun recht, als verschijnselen in de kleine experimentele groep van interacterende leden verklaard moeten worden. In een dergelijke groep hebben de leden veel meer inzicht in eikaars beloningen en investeringen en zijn referentiegroepen vaak een gegeven. In de grote maatschappij zal dit maar zeer ten dele het geval zijn. Het is niet aannemelijk dat de bevolking opstaat en naar bed gaat met het beeld van **tabel 1** voor ogen. Men kent hoogstens de inkomens van collega's, vrienden en verwanten. Veranderingen in (relatieve) welvaartspositie zullen goeddeels indirect merkbaar worden via eigen en andermans bestedingspositie.

Door Van Praag, Kapteyn en Van Herwaarden(1979) is het effect van sociale vergelijkingprocessen op de inkomenswaardering empirisch onderzocht. Inkomenswaardering is het antwoord op de vraag hoe hoog een inkomen zou moeten zijn om een bepaalde kwalificatie zoals 'uitstekend', 'goed', 'voldoende', 'bijna voldoende', etc. te verkrijgen. Het begrip inkomens-waardering is verwant met inkomens-satisfactie, maar verschilt hiervan doordat een oordeel over een hypothetische situatie en niet over de eigen situatie wordt gegeven. De waardering van de eigen situatie vloeit er wel uit voort, omdat het inkomen van de respondent zelf eveneens gevraagd werd en dus met een bepaalde score op zijn waarderingsschaal kon worden vereenzelvigd. Een ander verschil tussen inkomens-waardering en -satisfactie is, dat het laatste begrip meer evaluatief, het eerste meer cognitief van karakter is. Opvattingen over billijkheid (equality versus equity) zullen daarom meer invloed hebben op -satisfactie dan op inkomens-waardering, waarin het element sociale rechtvaardigheid moeilijk zal doordringen. Het verband tussen inkomens-waardering en eigen inkomen is dan ook iets sterker dan tussen inkomens-satisfactie' en inkomen.¹ De verdelingskarakteristieken van beide maten lijken, in hun positieve scheefheid, aardig overeen te komen.

Ook uit de onderzoeken van Van Praag c.s.² blijkt dat de inkomens-satisfactie duidelijk stijgt met de hoogte van het eigen inkomen (zie Van der Stadt, 1981). Het effect van een inkomensverandering op de inkomens-waardering is gesimuleerd door de inkomens-waarderingsschaal van respondenten (hun beoordelingsstandaard dus) te projecteren op andere respondenten, met een hoger of lager inkomen binnen hetzelfde survey. Bij een veronderstelde inkomensstijging van een bedrag 'a' tot een bedrag 'a plus x' zal de betrokken respondent een nieuwe waarderingsschaal adopteren, nl. de waarderingsschaal, behorend bij respondenten met een inkomen 'a plus x'. Het blijkt dat door deze wijziging in de beoordelingsstandaard een deel van de anders geboekte tevredenheidswinst niet wordt gerealiseerd. De respondent toont niet de tevredenheid die,

volgens zijn oorspronkelijke waarderingschaal, bij dit nieuwe inkomen zou horen. Dit teloorgaan van tevredenheidswinst wordt aangeduid met de term 'preference'-drift.

Dezelfde onderzoekers hebben ook getracht inhoud te geven aan het begrip 'referentiegroep', om de invloed daarvan op de inkomenswaardering vast te stellen. Voor elke respondent werden, langs empirische weg, referentiegroepen geconstrueerd, die overwegend bleken te bestaan uit personen in gelijke of iets betere omstandigheden. De waardering van een individu van het eigen inkomen bleek duidelijk samen te hangen met de afstand daarvan tot het gemiddeld inkomen in zijn referentiegroep. Bij een inkomensstijging, waaraan niet alleen het beschouwde individu, maar ook zijn referentiegroep, deel had, trad weer een soortgelijk adaptatiemechanisme in werking als eerder geschetst. Door de verhouding van de beoordelingsstandaard vloeyde een deel van de, anders geboekte, tevredenheidswinst weg. Het verschijnsel wordt aangeduid als 'reference-drift'.

De beide verschijnselen, preference-drift en reference-drift samen, laten van de tevredenheidswinst bij inkomensstijging maar weinig over. In een situatie van voortdurende algemene inkomensstijging kan de tevredenheid echter toch iets toenemen om dat de adaptatie een zekere traagheid vertoont.

Het bijzondere van de benadering is niet de gedachtengang, die niets anders is dan een, in eigen termen vervatte, weergave van de sociale vergelijkingstheorie in zijn elementaire vorm. De theorie wordt hier echter geformaliseerd in een model met meetbare variabelen, waardoor de invloed van het referentiekader gekwantificeerd kan worden. Het model leidt ook tot voorspelling van tevredenheid bij diverse ontwikkelingen.

Bij inkomensnivellering, bijvoorbeeld, zullen de lagere strata aanvankelijk tevredenheidswinst boeken. Zij nemen vervolgens echter de resterende inkomensverschillen verscherpt waar. Naarmate de inkomensverschillen in de referentiegroep van een individu kleiner worden, zal zijn neiging om tussen verschillen binnen deze range onderscheid te maken, toenemen, waarbij de tevredenheid de neiging heeft terug te vallen naar het oude niveau.

De hogere strata zullen bij nivellering uiteraard inkomensdaling ondergaan. Hun tevredenheid daalt eveneens, maar het tevredenheidsverlies is beperkt, niet alleen omdat een zekere gewenning aan de nieuwe situatie plaatsvindt, maar ook omdat hun referentiegroep alleen maar uit personen van hetzelfde sociale niveau bestaat en de afstand tussen het inkomen van het individu en het gemiddeld inkomen van zijn referentiegroep, anders dan bij de lager geklasseerden, onveranderd blijft.

Het realiteitsgehalte van deze veronderstellingen is wel voor discussie vatbaar. Zou bijv. bij inkomensstijging of inkomensdaling de samenstelling van de referentiegroep niet veranderen? Zouden adaptatieprocessen in opwaartse en neerwaartse richting even snel verlopen? Zou het eenmaal gevestigde bestedingspatroon, waaraan het individu vaak objectief, en niet alleen maar psychisch, vastzit (het eigen huis) bij inkomensdaling niet lange tijd een druk op de inkomenswaardering blijven uitoefenen? Zou er voor de hogere inkomensgroepen niet zoiets bestaan als een negatieve referentiegroep? Zou de nivellering voor de hogere inkomensgroepen niet gepaard gaan met een afnemende mogelijkheid van exclusieve bestedingen, waardoor zij meteen ook steeds meer, en tegen hun zin, geconfronteerd worden met lagere inkomensgroepen? Vooralsnog valt daar weinig over te zeggen. Echter, ook zonder dat kan het al verhelderend zijn om de

ontwikkelingen in inkomens tevredenheid toch eens nader te bekijken in het licht van de sociale vergelijkingstheorie.

4 **Tevredenheidsontwikkelingen meer bepaald door nivellering dan door recessie**

De inkomensverandering van 1974 tot 1980 werd reeds beschreven in [tabel 1](#). Als we veronderstellen dat met de eerste twee regels van de tabel grosso modo de lagere inkomensgroepen corresponderen, met het modale inkomen de middengroepen en met het 2x modale en hogere inkomen de hogere inkomensgroepen, dan kan de ontwikkeling tussen 1974 en 1980 per inkomenscategorie schematisch worden weergegeven. Zie [tabel 5](#).

Uit de leefsituatie-onderzoeken is de satisfactie-ontwikkeling in overeenkomstige perioden bekend. Zie [tabel 6](#).

De lagere inkomensgroepen gaan er in beide perioden op vooruit, in absolute en in relatieve zin. De afstand tot het gemiddelde van hun referentiegroep is dus blijven dalen en hun tevredenheid is dienovereenkomstig gestegen. Deze stijging is niet spectaculair, maar dat hoefde ook niet verwacht te worden. Gewenningsprocessen, verscherping van perceptie voor resterende inkomensverschillen en het subjectgebonden karakter van tevredenheid zorgen ervoor, dat wijzigingen in tevredenheid nooit erg extreem zijn. Dezelfde redenering kan gevolgd worden voor de middeninkomens. De hogere inkomensgroepen omvatten in de tabel een grote inkomens-range. Voor de positie van de hogere inkomensgroepen is de situatie van 2x modaal wellicht representatiever dan 4x modaal (vgl. [tabel 1](#)). Inkomens van 4x modaal zijn niet erg frequent. Daarom werd voor de periode 1974-1977 een nulgroei voor de hogere inkomens genoteerd, ook al gingen de zeer hoge inkomens toen al achteruit. Ondanks de inkomensstagnatie winnen ook de hogere inkomensgroepen in de periode 1974-1977 aan tevredenheid, hoewel gelijkblijvende tevredenheid hier eerder verwacht had kunnen worden. In ieder geval blijkt er van een nivelleringsdomper geen sprake te zijn geweest. Tussen 1977 en 1980 daalt de tevredenheid bij de hogere inkomens. Dit zou een gevolg kunnen zijn van de absolute inkomensachteruitgang, die inmiddels heeft ingezet.

Voor de satisfactie-ontwikkeling van 1980 op 1981 moet worden teruggevallen op andere survey-gegevens, nl. die uit het onderzoek Culturele Veranderingen. Zie [tabel 7](#).

De lagere inkomensgroepen handhaven hun tevredenheid, ofschoon zij er, voor het eerst, reëel op achteruitgaan. De nivellering werkt echter nog steeds ten gunste van hun relatieve positie. Volgens de theorie hadden de middeninkomens minder tevreden moeten zijn, omdat voor deze groepen noch van absolute noch van relatieve vooruitgang sprake is. Deze tevredenheidsdaling is echter nauwelijks zichtbaar (verschil 1980-1981 niet significant). De hogere inkomensgroepen zijn echter wel verder gedaald in satisfactie, hetgeen uit de theorie niet direct voortvloeit.

Spectaculair zijn deze resultaten allemaal niet en van scherp geformuleerde hypothesen en exacte toetsingsprocedures is hier geen sprake.

Verdere exploratie van beide gebruikte surveys met referentiekader-hypothesen in het achterhoofd, is maar in zeer beperkte mate mogelijk. Vragen, die op het referentiekader van het individu betrekking hadden, dus vragen naar vergelijkingsgroepen of -situaties, naar normen, verwachtingen of aspiraties, zijn in het L.S.O. nooit gesteld. Daarbij merk ik overigens op, dat veel onderzoek, waarin dit soort vragen wel is verwerkt, weinig overtuigende resultaten oplevert. In surveys is men, voor zowel satisfactiegegevens, als voor de gegevens betreffende

het referentiekader met betrekking tot een bepaalde situatie, afhankelijk van hetzelfde daarover rapporterende individu. Contaminatie is dan nauwelijks te vermijden. De kloof tussen inkomensaspiraties en inkomenspositie zal al gauw correleren met inkomenssatisfactie. Het onderzoek Culturele Veranderingen bood desondanks nog een aanvullende mogelijkheid om de invloed van de factor referentiekader te onderzoeken. Behalve de vraag naar tevredenheid met het eigen inkomen zonder meer werd nl. ook nog gevraagd naar het oordeel over eigen inkomen in relatie tot de totale inkomensverdeling. In de vraag werd dus een, buiten de eigen groep liggend, referentiekader expliciet meegegeven. Volgens verwachting had deze toevoeging een satisfactie-verhogende werking, voorzover het de hele populatie betrof, terwijl daarnaast sprake was van een stijging van deze relatieve satisfactie van 1980 op 1981. Bij de hogere inkomens was de satisfactie-verhogende werking van de toevoeging het grootst; voor de lage inkomens was ze geheel afwezig. Daarentegen daalde de relatieve inkomenssatisfactie (die in relatie tot de totale inkomensverdeling dus) bij de hoge inkomens, terwijl bij de overige inkomensgroep een stijging optrad. (tabel 8) Tot zover over de relatie tussen inkomenspositie, inkomensontwikkeling en inkomenssatisfactie. De meest algemene conclusie, die kan worden getrokken, is dat de algemene inkomensachteruitgang zich niet weerspiegelt in de satisfactie, maar inkomensnivellering daarentegen wel!

5 Bijzondere groepen

Als de analyse betrokken zou worden op andere categorieën dan alleen maar inkomensgroepen, dan doet zich in de satisfactie-ontwikkeling geen stijging of daling van enige betekenis voor, die niet vrij gemakkelijk kan worden teruggevoerd op (relatieve) inkomenspositie. Er is slechts één uitzondering en dat is de, nogal duidelijk met de overige bevolking contrasterende, satisfactie-ontwikkeling van bejaarden (zie tabel 3). Deze ontwikkeling blijkt zich, volgens het onderzoek Culturele Veranderingen in 1981 voort te zetten. De bejaarden bleven in de periode 1977-1981 in inkomensontwikkeling niet achter bij de overige bevolking (stijgende AOW, toenemend percentage met pensioen uit andere bron). Daarom is hun satisfactiedaling moeilijk te verklaren. Vooralsnog lijken het vooral de hoogbejaarden te zien, en niet zozeer de nieuwe toetreders tot de bejaarde bevolking, die zich in 1980 relatief erg ontevreden tonen. Daarbij is het opmerkelijk, dat deze lage, en sinds 1977 snel gedaalde, satisfactie niet alleen de financiële en maatschappelijke positie geldt, maar ook andere aspecten van het leven, zoals het oordeel over vrienden en kennissen en trouwens ook het leven in het algemeen. Er is hier blijkbaar meer in het geding dan inkomenspositie alleen. Van groepen, die om andere redenen dan pensionering uit het arbeidsproces vallen, i.c. werklozen en arbeidsongeschikten, mag worden verwacht, dat zij een lage inkomenssatisfactie hebben. Zij hebben immers een inkomensachteruitgang ondergaan, waardoor zij ten opzichte van hun vorige situatie en ten opzichte van hun vermoedelijke referentiegroep zijn teruggevallen. In de tot dusver gebruikte surveys zijn deze groepen te zwak vertegenwoordigd om uitspraken hierover toe te laten. Zij zijn echter recentelijk onderwerp geweest van een gericht onderzoek, het LWW82, (uitgevoerd door de Nederlandse Stichting voor Statistiek in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau) waarin hun leefsituatie en hun oordeel daarover zijn vergeleken met die van werkenden. Onderstaande bevindingen hebben betrekking op hoofdkostwinners, die voorzover ze niet meer tot de groep van werkenden behoren, maximaal twee jaar geleden werkloos of arbeidsongeschikt waren geworden. (tabel 9)

Werklozen waren aanmerkelijk minder tevreden met hun inkomen dan werkenden, terwijl arbeidsongeschikten een middenpositie innamen. Soortgelijke verschillen werden ook gevonden bij vragen naar de tevredenheid over de maatschappelijke positie, de dagelijkse bezigheden en het leven in het algemeen; echter niet bij vragen naar de tevredenheid met vrienden en familie.

Een deel van de verschillen in inkomenssatisfactie tussen de groepen komt op rekening van inkomensverschillen zonder meer, een ander deel heeft te maken met het feit van de werkloosheid. In een regressie-analyse kon van de variantie in inkomenssatisfactie totaal 23 procent verklaard worden; daarvan was 14 procent toe te schrijven aan inkomensverschillen, terwijl de resterende 9 procent verklaard werd door de variabele werkloosheid. Werklozen zijn dus ontevredener dan op grond van hun lage inkomen alleen mag worden verwacht; voor arbeidsongeschikten geldt dit niet. Ook als alle arbeidsongeschikte hoofdkostwinners in het onderzoek in de beschouwing worden betrokken, dus ook zij, die langer dan twee jaar arbeidsongeschikt waren (totaal aantal wordt dan 424) is geen relatie te ontdekken tussen arbeidsongeschiktheid en inkomenssatisfactie. Wellicht hanteren arbeidsongeschikten een andere maatstaf voor hun inkomenswaardering dan werklozen. De verschillen in leeftijd kunnen hierbij een rol spelen

6 Samenvatting

Aan de hand van enkele landelijke surveys werd nagegaan, hoe de inkomensontwikkeling van de laatste jaren heeft ingewerkt op de inkomenssatisfactie van de bevolking. Van een algemene satisfactiedaling bleek daarbij niets. Integendeel! De tevredenheid met het inkomen nam zelfs iets toe. Verschillende inkomensgroepen reageerden echter wel verschillend op de inkomensontwikkeling. Vooral de groepen die relatief begunstigd werden door de nivellering, toonden zich tevreden. De recessie op zichzelf bleek dus (nog) niet van invloed op de tevredenheid met inkomen, de nivellering wel.

- (1) Een inkomens-waarderingsschaal kwam ook voor in het Tijdbestedingsonderzoek 1980 (N=2730). Het verband tussen het inkomen van de respondent en de impliciete waardering daarvan op de inkomenswaarderingsschaal leverde een correlatie-coëfficiënt op van 0.59. De correlatie tussen inkomen en inkomens-satisfactie in het Leefsituatie-onderzoek 1980 bedroeg niet meer dan 0.30.
- (2) Niet te verwarren met C.S. van Praag.

LITERATUUR

Duncan, O.D. (1975)

Does money buy satisfaction?

Social Indicators Research, Vol. 2, December, pp. 267-274

Easterlin, R.A. (1973)

Does money buy happiness ?

The Public Interest, Vol. 30, pp. 3-10.

Pommer, E.P. en C.S. van Praag (1978)

Satisfactie en leefsituatie,

Sociaal en Cultureel Planbureau, Cahier nr. 13, Den Haag.

Praag, B.M.S. van, A. Kapteyn en F.G. van Herwaarden (1979)

Individuele welvaartsfuncties en sociale referentiegroepen

Economisch-Statistische Berichten d.d. 31-1-1979, pp. 116-120.

Zie ook de daarop volgende artikelen van resp. Kapteyn en Van Herwaarden en Van Wansbeek, Buyze en Kapteyn in hetzelfde tijdschrift van resp. 7-2-1979 (pp. 140-144) en 14-2-1979 (pp. 166-169)

Stadt, H. van der (1981)

Het inkomenswaarderingspanel 1980-1981

Sociale Maandstatistiek, C.B.S. Nr. 11, pp. 96-107.

Tabel 1 Mutatie reëel vrij beschikbaar inkomen (exclusief incidenteel) in percentage in de periode 1974-1981 (gecumuleerd):

inkomenscategorie	1974-1977	1978-1980	1974-1980	1981**)
AOW	19,0	4,8	24,7	-1
minimumloon	14,4	4,5	19,6	-0,5
modaal inkomen*)	6,5	1,0	7,6	-3,5 à -4
2 x modaal inkomen	0	-2,8	-2,8	-4 à -4,5
4 x modaal inkomen	-5,5	-2,8	-8,5	-5 à -5,5

Bron: Bijstelling Macro Economische Verkenning door het BPB d.d. 25 november 1981.

*) In 1981 fl. 35.000,-

***) Raming: inclusief de eenmalige uitkering in december 1981 aan de zogenaamde 'echte minima'

Tabel 2 Verschuivingen in tevredenheid in Nederland in de periode 1974 - 1980

Percentage 'uiterst' of 'zeer' tevreden met . . .	1974	1977	1980
. . . het leven algemeen	36,6	34,3	41,5
. . . financieel/maatschappelijke positie	31,6	33,3	35,8
. . . vrienden en kennissen	45,0	45,2	44,4
N (alleen hoofden van huishoudens of partners)	(4134)	(3478)	(2551)

Bron: Leefsituatie-onderzoeken (LSO's)

Tabel 3 Percentage 'uiterst' of 'zeer' tevredenen met financiële en maatschappelijke positie naar leeftijd

	1974	1977	1980
17 - 24	34,8	36,1	41,4
25 - 44	32,3	33,7	37,4
45 - 64	29,4	31,7	36,4
65 en ouder	32,3	34,0	27,5
totaal	31,6	33,3	35,8

Bron: Leefsituatie-onderzoeken

**Tabel 4 Meningen over de welvaart in de samenleving 1975-1981
(in percentages)**

	1975	1979	1980	1981
er is welvaart	79,5	85,5	80,8	79,1
er is geen welvaart	20,5	14,5	19,2	20,9
Totaal	100 (=1864)	100 (=1916)	100 (=1898)	100 (=1846)

Bron: Culturele veranderingen

Tabel 5 Inkomensontwikkeling 1974-1980 per inkomenscategorie

	1974-1977	1978-1980	1981
lagere inkomens	++	+	0/-
middeninkomens	+	0	-
hogere inkomens	0	-	-

**Tabel 6 Percentages 'uiterst' of 'zeer' tevreden met inkomen en
maatschappelijke positie 1974-1980 per inkomenscategorie**

	1974	1977	1980
lagere inkomens (3 decielen)	18.9	19.9	20.3
middeninkomens (4 decielen)	31.4	34.5	34.9
hogere inkomens (3 decielen)	52.8	56.7	55.6
totale steekproef	31.6	33.3	35.8
N (*)	(3718)	(3097)	(2446)

*) Hoofden van huishoudens of partners daarvan, voorzover netto huishoudensinkomen bekend.

Bron: Leefsituatie-onderzoeken.

Tabel 7 Percentages tevreden met inkomen 1980-1981

	1980	1981
lage inkomens (25 procent)	38.4	38.7
middeninkomens (50 procent)	52.7	52.0
hoge inkomens (25 procent)	78.4	75.0
totale steekproef	55.1	55.0
N	(1898)	(1846)

Bron: Culturele Veranderingen

Tabel 8 Percentages tevreden met inkomen zonder meer, en met inkomen in relatie tot de totale inkomensverdeling 1980-1981

satisfactie met	inkomen zonder meer		inkomen t.o.v. tot.ink.-verdeling	
	1980	1981	1980	1981
lage inkomens (25%)	38.4	38.7	37.9	38.1
middeninkomens (50%)	52.7	52.0	55.4	61.6
hoge inkomens (25%)	78.4	75.0	87.3	85.3
totale steekproef	55.1	55.0	58.0	60.4
N =	(1898)	(1846)	(1898)	(1846)

Bron: Culturele Veranderingen

Tabel 9 Inkomenssatisfactie van werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden als percentage van het totaal per groep

	werkloos	arbeidson- geschikt	werkend
buitengewoon tevreden	1.9	7.0	9.7
tevreden	20.8	50.7	63.5
noch tevreden, noch ontevreden	31.1	22.5	17.7
ontevreden	31.1	13.4	7.2
buitengewoon ontevreden	15.1	6.3	1.8
Totaal	100.0 (=212)	99.9 (=142)	99.9 (=277)

Bron: LWW82